

Dr Anastazija MIRANOVIĆ*

ŠTO JE NAMA NAŠA BORBA DALA?

ABSTRACT: *The paper is based on the anti-fascist, national liberation struggle and marking the 80th anniversary of the uprising of the people of Montenegro, that is, artistic reflections/articulations and interventions of a given topic through a generational cross-section. The planned art project contains three segments: an exhibition of works by „old” masters from the holdings of the National Museum of Montenegro, an exhibition of works by artists invited by the author and an exhibition of works by younger artists who will be selected through a public competition. The exhibitions will take place in phases, fifteen days apart between individual segments that ultimately form a single whole. The basic idea is to make a cross-section and see how in the first, post-war years, artists considered the given context of the National Liberation War and its achievements in the so-called. social realism, like today’s, already well-known artists articulate the given topics, and the most intriguing and most anticipated will be gaining insight into the artistic and artistic reflections of the (youngest) generation of Montenegrin artists of the time to which they did not physically belong. The project tends to answer the question of how many topics of the National Liberation War, freedom, anti-fascism are represented in Montenegrin art.*

KEYWORDS: *freedom, anti-fascism, NOB, NOR, social realism, engaged art.*

Naziv umjetničkog projekta *Što je nama naša borba dala* čini stih pjesme *Drugarice posadimo cvijeće* pretvoren u pitanje. Zašto pitanje? Zato što smatramo potrebnim osvrnuti se na temeljne, vrijednosne oslonce savremene Crne Gore. Na antifašizam, bratstvo i jedinstvo, na naše zajedničko slobodarsko nasljeđe i sve one značenjski utemeljene društvene stigmatе koji su proizašli iz NOR-a i/ili su produkovani na tekovinama NOB-a i revolucije.

* Autorka je istoričarka umjetnosti.

U vremenu koje živimo, nažalost, termini *revanšizam*, *revizionizam*, *kohabitacija* postali su opšta mjesta, čime se dodatno aktuelizuje potreba podsjećanja na pomenute istinske vrijednosti i osvojene slobode. Potreba da suštinski osvijestimo činjenicu da su hiljade života u NOR-u pali da bismo mi danas u miru živjeli, da se ništa ne podrazumijeva i ne smije banalizovati i zaboraviti. Potreba da (se) preispitamo gdje smo pogriješili, „zakazali” kao pojedinci, društvo i/ili zajednica.

Neophodnost/neminovnost osvrtnja na slobodarsku prošlost i kulturu sjećanja čine se više nego potrebnim, zarad memorije identiteta koju ne smijemo pohraniti u fioke muzejske istorije, iz koje, s vremena na vrijeme, zavisno od prilika i situacija, izvlačimo željena čitanja. Materijalizovana memorija našeg umjetničkog nasljeđa, pored referentnih spomen-obilježja, ne dozvoljava da zaboravimo časnu, čojsku i junačku, slobodarsku, antifašističku Crnu Goru.

Neposredan povod opservacije datog vremena, događaja i konteksta iz specifičnog ugla istorije umjetnosti svakako su jubileji koje ove godine obilježavamo - 80 godina od opštenarodnog, oslobodilačkog ustanka protiv okupatora u *Drugom svjetskom ratu* (kada su organizovano prve ustaničke puške u porobljenoj Evropi zapucale u Crnoj Gori) i 70 godina od osnivanja Muzeja NOB-a, koji je danas u sastavu Narodnog muzeja Crne Gore.

Umjetnički projekat *Što je nama naša borba dala* sadržajno obuhvata tri segmenta: izložbu radova date tematike tzv. „starih“ majstora iz fundusa Narodnog muzeja Crne Gore, izložbu radova umjetnika po pozivu autorke projekta, dr Anastazije Miranović i izložbu radova mladih umjetnika koji su selektovani putem javnog konkursa, odnosno, odabrani od stručnog žirija NMCG. Izložbe su realizovane fazno, u *Crnogorskoj galeriji umjetnosti Miodrag Dado Đurić* na Cetinju, u vremenskom intervalu od petnaest dana između pojedini(nač)nih segmenata, a koji u krajnjem čine jedinstvenu, sveobuhvatnu cjelinu.

Prevažodni cilj ovog svojevrsnog umjetničkog „preispitivanja” je da pokaže kako je likovna umjetnost predstavljala, propagirala, artikulisala i reflektovala vrijednosne tekovine NOR-a/NOB-a, neposredno nakon rata, u socijalističkoj, federativnoj Jugoslaviji, kroz djela naših poznatih/respektabilnih likovnih umjetnika, a kako ih percipira/interpretira, generacijama poslije, kroz umjetnička djela savremenih likovnih umjetnika. Koliko je i kako umjetnost bila angažovana po ovim temama nekad, a da li je, koliko i kako danas...?

Suštinska, idejna bit projekta je napraviti presjek i sagledati kako su nekada, u prvim poratnim godinama, u doba tzv. *socrealizma*, umjetnici promišljali dati kontekst NOB-a i njegovih tekovina, a kako današnji, već afirmisani umjetnici artikulišu date teme. Takođe, najintringantnija i najiščekiva-

nija su likovno-umjetnička promišljanja (naj)mlađe generacije crnogorskih umjetnika, koji su rođeni u godinama nakon prestanka postojanja socijalističke, federativne Jugoslavije i vremena o kojem saznanja stižu iz pisanih, usmenih i/ili materijalnih narativa.

Prvu izložbu projekta *Što je nama naša borba dala* čine djela koja predstavljaju značajno i vrijednosno utemeljeno umjetničko nasljeđe poratne Jugoslavije socrealističkog perioda, pohranjeno/prezentovano u muzejskim zbirkama *Umjetničkog i Istorijskog muzeja Narodnog muzeja Crne Gore*.

Predstavljena su djela: **Antuna Augustinčića, Sretena Stojanovića, Đorđa Andrejevića Kuna, Petra Lubarde, Mila Milunovića, Aleksanda Aca Prijića, Branka Filipovića Fila, Voja Stanića, Miloša Vuškovića, Tome Rosandića, Rista Stijovića, Draga Đurovića, Luke Tomanovića, Antona Lukatelija, Marka Borozana, Voja Tatara, Marka Brežanina, Vere Lubarde, Velimira Veliše Lekovića, Marijana Detonija, Borka Lazeskog, Sabahudina Hodžića, Sava Radulovića.**

Tendenciozno, otvaranje večerašnje izložbe poklapa se sa datumom otvaranja prve izložbe ULUCG-a na Cetinju, prije sedamdeset pet godina (12. jula, 1946), u prostorijama OŠ „Njegoš“.

Kontrolisani, poratni, dirigovani *socrealizam* u umjetnosti programski je (po *zadatku*) slavio i propagirao tzv. *novog čovjeka*, ovjekovječio izgradnju i obnovu ratom razrušene zemlje, afirmišući vrijednosti NOR-a i revolucije kroz angažovanu artikulaciju nametnutih sadržaja i monumentalnih formata u „umjetnosti za i o čovjeku *novog društva* jednog *novog svijeta*“.

Prilično usko, jednostrano i krajnje isključivo bilo bi posmatrati/razmatrati *socrealizam* samo kao određeni umjetnički pravac/manir/stil. Bio je *genius loci* jednog vremena, institucionalizovana, nametnuta, kontrolisana „atmosfera“ i „klima“ poratne umjetnosti i kulture. Lazar Trifunović ga naziva „velikim vašarom pobrkanih pojmova i ideja“¹, „stranim tijelom u organizmu naše umjetnosti“, „uvezenom dogmom“².

Postulat/zadatak *nove umjetnosti* je – biti jasna, konkretna i lako čitljiva, dostupna širokim narodnim masama. Neprikosnoveni aksiom vremena glasilo je – *Umjetnost narodu!* naspram dekadentne, formalističke, buržoaske, apstraktne, larpurlartističke, „prevaziđene“ umjetnosti. Revolucionarni heroizam podržan realističkom egzekucijom temeljio se na snažnoj ideološkoj i političkoj platformi.

Umjetnike je polarizovala nametnuta potreba da se „socijalno i ideološki identifikuju sa vremenom u kojem stvaraju“. Među njima je bilo ratnih prvoboraca (Vuko Radović, Anton Lukateli, Milo Božović...), i pripadnika

¹ L. Trifunović (1967), *Srpska likovna kritika*, Beograd

² L. Trifunović (1990), *Srudije, ogledi i kritike*, 3, Beograd

tzv. *kulturne elite* koja se i nije baš istakla u NOB-u. Bilo je onih koji su se bespogovorno povinovali traženom, ali i onih koji su se bunili i odstupali od zacrtanih tendencija.

Nadležna uprava *Odjeljenja za agitaciju i propagandu* kroz izvještaje Komiteta CK KPJ pratila je i kontrolisala rad umjetnika. Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore vodilo je evidenciju i dosje umjetnika, brinulo, usmje-ravalo, odlučivalo o njihovom položaju i usavršavanju. Milo Milunović ocijenjen je „nezamjenljiv kao nastavnik i pedagog u školi, kao javni radnik u organizacijama i kao umjetnik-stvaralac (jedini od umjetnika iz Crne Gore dobija titulu „majstora“ slikara), Lubarda je veoma talentovan, ali spor, Sveto Poček – vrijedan, ali nedovoljno produktivan, Đorđe i Vjera Oraovac – radni, ali bez velikog talenta, Anton Lukateli i Aleksandar Prijić – drski, talentovani, brzi, „ne uvažavaju ničije savjete i rade sve na svoju ruku“...³

Petar Lubarada je govorio: „...nema čovjeka apolitičkog i političkog, nego je uvijek to jedan proces koji mora da na čovjeka djeluje i utiče...“⁴ Upravo, sljedstveno riječima velikog umjetnika, angažovana umjetnost produkovala je revolucionara/buntovnika unutar sebe same. Nametanje bilo kojih/kakvih pravila/postulata (u) umjetnosti kosi se s njenom imanentnom biti, sa prirodnom/pripadajućom autonomijom umjetnosti.

Simbolično, prva izložba artprojekta *Što je nama naša borba dala* dešava se sedamdeset i pet godina od 12. jula 1946, kada je na Cetinju, u prostorijama *Osnovne škole „Njegoš“* održana prva izložba tek formiranog *Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore*. Na njoj su predstavljena sto četrdeset četiri djela trideset autora. Većina njih, prisutni su, upravo, svojim djelima iz tog perioda i na ovoj/prvoj izložbi umjetničkog projekta *Što je nama naša borba dala*: Lubarda, Milunović, Vušković, Prijić, Rosandić, Đurović, Tomanović, Lukteli ... O značaju prve izložbe ULUCG-a govori i podatak da ju je posjetio drug Tito. Dešavanja i stanje novoformirane crnogorske likovne scene neposrednog poratnog perioda možemo pratiti kroz rad i ekspozicije ULUCG-a, kao vrhovnog, autaritativnog subjekta u organizaciji likovnog života Crne Gore. Održane izložbe, od prve do pete, pokazuju da je početni entuzijazam iz izložbe u izložbu opadao, dok se broj izlagača i izloženih djela smanjivao. Takođe, nisu se ostvarila ni očekivanja u pogledu zastupljenosti djela zadate tematike, već su preovladavali *pejzaži* i *mr-tve prirode*. Neslaganja, trvenja i polarizacije unutar članstva ULUCG-a, između dokazanih/zaslužnih boraca umjetnika i tzv. *umjetničke elite*, prisutni gotovo od početka, preko rijetko pominjane *zabranjene izložbe* iz 1947.

³ M. Jovović (2021), *Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946-1951*, Fondacija „Čano Koprivica“ Nikšić, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, str.31-32;

⁴ O. Perović (1974), *Razgovor s Petrom Lubardom*, (vođen u Miločeru 1968), *Stvaranje*, br.4.

eskalirali su na petoj izložbi ULUCG-a dovodeći u pitanje svrshodnost njegovog postojanja.

Brojni, javni diskursi preispituju pojmove socijalističke i stvaralačkih sloboda, od kojih vrijedi pomenuti govor Edvarda Kardelja u *Slovenačkoj akademiji nauka i umjetnosti*, decembra 1949. u Ljubljani i referat „*O kulturi*“ Miroslava Krleže, na trećem *Kongresu književnika Jugoslavije*, takođe u Ljubljani, oktobra 1952. Između ta dva datuma, 1951. dogodila se kulturna izložba Petra Lubarde u ULUS-u u Beogradu, s razlogom prozvana izložbom preloma/zaokreta, jer ništa više nije bilo isto u likovnoj umjetnosti ovdašnjih prostora.

Petar Lubarda je govorio: „*Umjetnost je veliko ogledalo koje ne dozvoljava društvu da ne vidi sve o sebi. Stoga umjetnik mora da, u punom smislu riječi, živi sa svojim vremenom, mora da bude angažovan... da izrazi složenu snagu života... Umjetnik ako je angažovan mora biti progresivan.*“⁵

Ubrzo po završetku Drugog svjetskog rata, krajem 1945. crnogorska vlada poziva Lubardu, kao već afirmisanog i priznatog umjetnika, da sa ostalim predstavnicima, crnogorske *kulturno - intelektualne elite* (Milunović, Vušković, Zonjić...) dođe u Crnu Goru, kako bi doprinijeli temeljenju puta *novoj umjetnosti i novom čovjeku*, obnovitelju, pregaocu i graditelju ratom razrušene socijalističke zemlje.

U neposrednom poratnom peripodu, na Cetinju se osniva niz ključno značajnih edukativnih i kulturno-umjetničkih institucija Crne Gore - Umjetnička škola, ULUCG (1946), Umjetnička galerija (1950)...

U amplitudi raznorodnih, sučeljenih tumačenja umjetnosti poslijeratnog perioda, u diferentnim svrstavanjima i polarizaciji kroz kategorije krajnosti u kojima joj se daje uloga „ideološkog propagatora“ i/ili suprotno, umjetnost se prepoznaje kao „sredstvo za rušenje određene ideologije“. Sam Lubarda je ovako okarakterisao tadašnji svoj stvaralački period: „*Čak ni u vrijeme socijalističkog realizma nijesam slikao vagonete i pruge zato što mi je to neko rekao ili naredio, jer bi to bilo monstruozno, niko nikom nema što naređivati u umjetnosti, već zbog toga što me je impresionirao džinovski spektakl koji su ljudi sami sebi priredili, te eksplozije, pomjeranje brda i blještavi sjaj razmravljenog kamenja...*“

Lubardin fizički odlazak iz Crne Gore materijalizovao je/inaugurirao, kroz njegovo djelo ono najznačajnije – slobodu izražavanja. O tome svjedoči, u više navrata pominjana, čuvena izložba „zaokreta“ u ULUS-u 1951.

Sagledavajući, s ove vremenske distance, ukupnost dometa poratne umjetnosti socrealističkog perioda, uzimajući u obzir da je bila *dirigovana, kontrolisana, nametnuta* umjetnost, ona je uz sve konstatovane „nedostatke“ i „manjkavosti“ nosila snagu i entuzijizam, polet slobodarskog, so-

⁵ Isto

cijalističkog vremena. Odisala je vjerom u „bolje sutra“, nerijetko produkujući vanredna djela naše istorije umjetnosti, grandizona ne samo po formatu (koji je bio podrazumijevan i tražen), već i po neupitnim umjetničkim kvalitetima. Umjetnost nije bila puki „reklamni izlog nove, postrevolucionarne vlasti“,⁶ u kojem se prezentuju njena dostignuća – izgradnje pruga, fabrika, radne akcije, zemljani radovi, revolucionarna borba, herojski podvizi i slično... Bila je mnogo više od toga. Uzimajući u obzir dati kontekst, krucijalno pitanje koje se nameće: „*Da li je umjetnost, u takvim prilikama uspijevala da se izdigne do svoje samobitnosti?*“ ima potvrđan odgovor, shodno uvidu u dio ostvarenja, koji nam je omogućila prva izložba art-projekta *Što je nama naša borba dala*.

Petar Lubarda - *Vagonet*

⁶ P. Marković (1996) Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965, Beograd: Službeni list SRJ321.

Đorđe Andrejević Kun - *Partizani*

Tri izložbe art projekta *Što je nama naša borba dala* čine tri ugla percipiranja, promišljanja i artikulisanja velikih tema – slobode i antifašizma, narodnooslobodilačke borbe i revolucije, socijalne pravde, rodne ravnopravnosti, prosperiteta i emancipacije „novog čovjeka“ i „novog društva“ koje su u umjetnosti, poratnog, socijalističko – komunističkog perioda bile nametnute, dirigovane i kontrolisane, da bi u vremenu postkomunizma i postmoderne bile potisnute i zaboravljene, zaogrnutе plaštom demokratije, kreativnih sloboda i individualnih umjetničkih izricaja. Projekat akcentuje posljedice tih činjenja/nečinjenja, ambivalentan, neosviješćen i neodgovoran odnos spram slobodarskog i emancipatorskog nasljeđa, koje živimo.

Potiranjem i/ili podrazumijevanjem, bagatelizovanjem i banalizovanjem, zaboravljanjem i obezvrjeđivanjem tih vrijednosti izgubili smo bazični, vrijednosni, uporišni oslonac. Rezultate tih/takvih činjenja živimo danas, a umjetnost kao ogledalo stvarnosti i društva u kojem nastaje, neminovno ukazuje i otvara pitanja.

Izložbe projekta *Što je nama naša borba dala*, posmatrane iz ugla istorije umjetnosti, predstavljaju svojevrsan hodogram osamdesetogodišnje li-

kovne produkcije umjetničkih djela (određene tematike) kroz selekciju i ekspoziciju radova u rasponu od 1945. do 2021. godine.

Savremene oklonosti i prilike čine vanredno aktuelnim angažovan (umjetnički) pristup (umjetnosti) u pokušaju otvoraanja/odgonetanja „bolnih“ tema, koje apostrofiraju fundamentalno pitanje: *Što se dogodilo/što se događa sa čovjekom/u čovjeku medijalizovanog, robotizovanog, odljuđenog društva današnjice?* Preispitivanje kompleksnih korelacija čovjeka i prirode, u kontekstu prirode kao staništa/neposrednog okruženja i „unutrašnjom“ prirodom/karakterom čovjeka, njegov odnos sa drugim/ma i drugačijim...i dalje su latentna „polja moći“/ opasnosti. Esenciju odgovora tražimo kroz problematizovanje fenomena slobode, kroz spektar njenih disperzivnih značenja/zračenja—u formalnom, najšire prihvaćenom i tretiranom smislu, do intimističkog, stvaralačkog i kreativnog njenog poimanja.

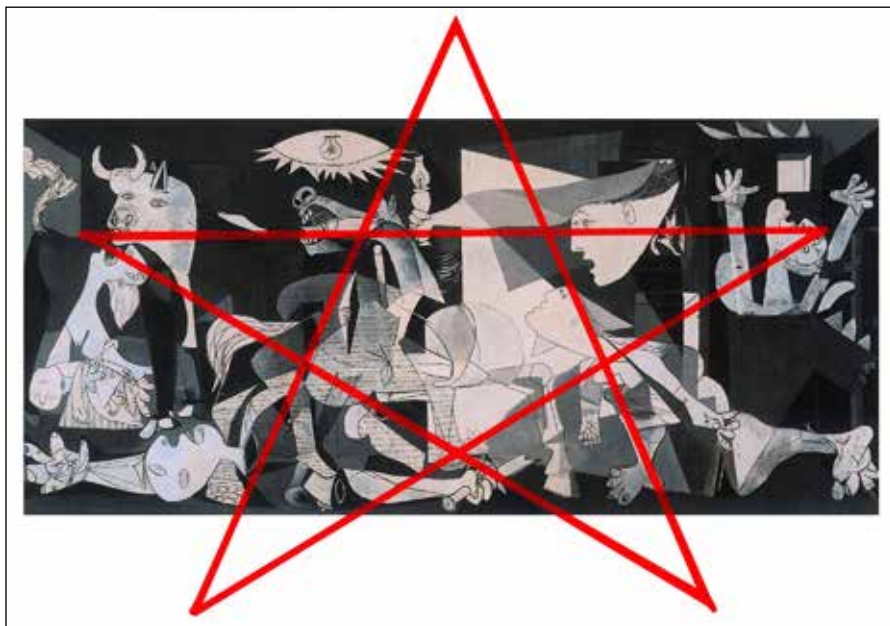
Umjetnici koji su se odazvali mom pozivu za učešće na drugoj izložbi artprojekta *Što je nama naša borba dala* realizacijom i/ili predstavljanjem namjenskih, tematskih radova su: **Dimitruje Popović, Zlatko Glamočak, Nataša Đurović, Vesko Gagović, Igor Rakčević, Jelena Tomašević, Suzana Pajović, Ana Matić, Ivanka Vana Prelević, Ana Miljkovac, Anka Gardašević, Zoran Živković, David Delibašić, Katarina Švabić, Maja Šofranac, Milena Jovičević, Nikola Marković, Vlatka Vujošević, Nada Kažić, Dejan Batričević i Lucy Heyward.**

Oni svojim intrigantno-provokativnim, lucidnim promišljanjima datih tema fokusiraju pozornost na određenu, aktuelnu pojavnost, istovremeno, otvarajući diskurs koji problematizuje, opominje, plaši i upozorava. *Svitanje, Snovi o slobodi, Superheroji, Stisak, Outlet, Antifašizam nije modni detalj, Zemlja odvažnih noseva, Mijene, Obraćaj mi se kao Svetosti, Zastave, Crnogorske heroine-Milica Vučinić, Naša sadašnja vrata koja vode do slobode, Kolekcionar, Čelije memorije-uspavanka, Uvijek isto*, neki su od amblematičnih, indikativnih naziva prezentovanih radova.

Shodno vremenu nastanka, za razliku od prve izložbe ovog projekta, čija su djela, razumljivo, realizovana u klasičnim likovnim medijima – slikarstvu, crtežu i skulpturi, radovi druge izložbe su dominantno konceptualnog prosedea, produkovani (većinom) kao insalacije, objekti, video radovi, i sl. Oni otvaraju prostor (ne i nužnu neophodnost), za pisane izjave umjetnika o sopstvenom radu, koje ujedno predstavljaju integralni segment samog rada. Osobena sprega različitih tekstualno-oblikovnih pisama upotpunjuje željeni, perceptivni kontekst, otklanjajući barijeru „nerazumijevanja“ predodčenog. Ono što slijedi potom svakako je u ravni individualnih „čitanja“ i spoznajno-obrazovnih kapaciteta.

Da li je sloboda u suštini ambivalentan koncept koji se uspostavlja u odnosu na opozit koji je ograničava, u dihotomnoj korelaciji: ropstvo – slo-

boda, rat – mir, borba – predaja? Da li se kreativni procesi u umjetnosti kreću spiralnom putanjom, obnavljajućim prosecima i daljim razvojem prethodno usvojenih vrijednosti? Ili je, zapravo, riječ o transgeneracijskim prenosima uvriježenih narativa kroz komunikaciono polje fenomenologije „ratnog folklor“, rastućih nacionalizama, klerofašizama, hegemonizama, segregacija, šovinizama, ideološke, vjerske i političke isključivosti/netrpeljivosti, destruktivnih procesa, korupcije, kriminala...? Kako doprinijeti „izlječenju“ cijelog društva? Da li, iako ne živimo patrijarhat, već vrijeme jednakih prava i mogućnosti, on živi u nama i iz nas dalje djeluje po vjekovima rezbarenim, ustaljenim matricama kolektivnog mišljenja/ponašanja? Da li su žene u krvavoj borbi izvojevanu ravnopravnost i pravo glasa „pobacile“ u nesrećnoj kohabitaciji virdžine-starlete, ili su decenijama u stanju svojevjerne hibernacije iz koje nikako da se probude? Da li je potreba održanja kohezije uma i duha, ali i bazičnih zajednica – porodice i društva suštinska ili iznuđena vrijednost? Zbog čega se osjećamo istovremeno ponosno, zbog nas bivših i ne-lagodno, zbog nas sadašnjih? Da li smo se u sopstvenoj ambivalentnosti i kakofoniji različitih izricaja *nove realnosti* samozaboravili i pogubili? Sva ova pitanja postavlja/otvara druga izložba art projekta *Što je nama naša borba dala*, a odgovore na njih treba da damo sami.

Dimitrije Popović - *Svitanje*

Anka Gardašević - *Obraćaj mi se kao Svetosti*

Da li sloboda umije lijepo da pjeva kao što mi i dalje pjevamo o njoj? Da li slobodom čovjek uvijek živi sebe, jer ona se ne postiže – slobodu nosimo u sebi? Da li tajna slobode počiva u hrabrosti? Da li je „naša borba“ rezultirala novom borbom – borbom bez prestanka? Da li su nam preci darivali slobodu ili su nas naučili da se za nju borimo? Što predstavljaju stvaralačka borba i stvaralačka sloboda? Kako „utuliti“ tjelesnu, duhovnu, intelektualnu glad? Što su žene u revoluciji dobile, za što su se izborile, a kakvim su osudama i predrasudama i dalje izložene? Da li je mir suštinski cilj kojim svi težimo?

Civilizacijskim hodom neka od ovih i/ili sličnih pitanja postavljali su Perikle, Aristotel, Ciceron, Če Gevara, Kami, Branko Miljković i brojni drugi državni, filozofi, intelektualci, umjetnici, revolucionari... Postavljaju ih svojim radovima i pripadnici mlade generacije savremene crnogorskse likovne scene, na trećoj izložbi art projekta *Što je nama naša borba dala*: **Aleksandra Božović, Đovana Marković, Edin Čeranić, Danijela Stanković-Drobnjak, Kristina Kusovac, Nikola Belević, Marija Radusinović, Nikola Matičić, Rosa Čukić-Čorović, Stefan Bulatović, Sara Jolić i Stefan Delić.**

Ovi mladi umjetnici, na tragu istorijskih narativa zrelo promišljaju događaje i tekovine NOR-a i revolucije i smjelo ih kontekstuiraju s ovovreme-

nim dešavanjima i stanjem u crnogorskom društvu. Zabrinuti za svoju budućnost, ne libe se da je kreiraju na „zdravim“ osnovama, svjesni da smo bez nasljeđa slobodarske prošlosti izgubljeni u pluralizmima dezorijentisane svakodnevice. Posezanje za citatima istorije umjetnosti, poput Pikasovog goluba mira, ili reminiscencije na onovremene revolucionarne plakate i simbole otpora koje smjelo sučeljavaju sa raznim licima ovovremenih „fašizama“, načini su individualnih odgovora na pitanje: *što je nama naša borba dala?* Bez snažnog vrijednosnog i uporišnog oslonca, lako se izgubiti i zalutati u mraku neistina. Nažalost, svojstveno mentalitetskom kodu i prostoru Balkana „kulturu sjećanja“ potisnula je „kultura zaborava“. Tim prije, izazov pred ovim mladim, talentovanim, hrabrim ljudima bio je veći.

No, ništa manji, bio je izazov „sučeliti“ likovna promišljanja datih tema različitih generacija likovnih umjetnika. Tri izložbe – tri ugla sagledavanja. S jedne strane, imamo djela umjetnika-neposrednih učesnika ili svjedoka NOR-a i NOB-a, s druge, predstavnika generacije dokazanih, priznatih umjetnika kojima je istorijski bliži dati narativ, s treće, pripadnike mlade generacije likovnih umjetnika koji o ovim temama, za njih „daleke“ prošlosti, (sa)znaju posredno, selektivno i nedovoljno. Dok djela „starih majstora“ afirmativno prikazuju dato vrijeme i poslijeratni period, savremene generacije umjetnika prilično kritički se osvrću, ne na NOR, revoluciju i anti-fašizam, već na valorizaciju njihovih tekovina. Mnoge od njih nismo umjeli ili htjeli da negujemo i razvijamo. Posljedice takvih činjenja/nečinjenja živimo danas.

Treća, u nizu izložbi, zatvara ciklus artprojekta *Što je nama naša borba dala* u pokušaju još jednog umjetničkog odgovora, podsjećanja i preispitivanja, osviještenog otklona od zaborava istinskih vrijednosti crnogorskog društva kojem su ovi mladi ljudi izabrali da pripadaju.

Umjesto zaključka, tekst završavam pitanjem umjetnice, Aleksandre Božović, učesnice izložbe: „*Precima hvala i duboki naklon, savremenicima pitanje - ima li što da se jede?*“

Anastazija MIRANOVIĆ

WHAT HAS OUR FIGHT GIVEN US?

Summary

The art project „What our struggle has given us“, through three separate exhibitions related to the same theme, contextualises and redefines the concept

of freedom - both those won in the struggle and whirlwind of World War II, and the phenomenon of creative, artistic struggle / freedom and all its types - from personal / individual to collective, program-ideological, systemic principle, attitude, state, principle of its understanding. The presented works of fifty-six post-war and contemporary artists of different generations and artistic poetics reflect / articulate the time of anti-fascism and social realism, the legacy of the National Liberation War, freedom heritage, development and progress, but also the limitations of the „new society” and „new man”. At the same time, the works of contemporary artists provoke / ask and try to give answers - what we have done to preserve and improve the freedom, rights, standards, value judgments and all the complex challenges with which we live today.

Spisak literature:

Marković P, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Beograd: Službeni list SRJ321, 1996.

Perović O, *Razgovor s Petrom Lubardom*, (vođen u Miločeru 1968), *Stvaranje*, br. 4, 1974.

M. Jovović, *Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946-1951*, Fondacija „Ćano Koprivica“ Nikšić, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2021.

L. Trifunović, *Srpska likovna kritika*, Beograd, 1967.

L. Trifunović, *Studije, ogledi i kritike*, 3, Beograd, 1990.